

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

وزارت علوم، تحقیقات و فناوری
دانشگاه تربیت معلم آذربایجان

دانشکده‌ی ادبیات و علوم انسانی
گروه زبان و ادبیات فارسی

پایان‌نامه‌ی مقطع کارشناسی ارشد
رشته‌ی زبان و ادبیات فارسی

کتاب‌شناسی توصیفی - انتقادیِ چهل اثر برجسته
در زمینه‌ی پژوهش در عرفان اسلامی

استاد راهنما:

جناب آقای دکتر یحیی آتش‌زای

استاد مشاور:

جناب آقای دکتر حسین صدقی

پژوهشگر:

محسن صلاحی راد

۲۸ مهرماه ۱۳۸۹

تبریز / ایران

سپاسی گزارى

در این راه، مرهون پیگیری‌های پدران، رهنمودهای دلسوزانه و تشویق‌های مداوم استاد راهنمای بزرگواریم، جناب آقای دکتر یحیی آتش‌زای بوده‌ام که همین‌جا از ایشان تشکر می‌کنم.

همچنین باید از صبر و گشاده‌رویی استاد مشاور فاضلم، رئیس محترم دانشکده‌ی ادبیات و علوم انسانی دانشگاه، جناب آقای دکتر حسین صدقی تشکر کنم که با حوصله و تشویق‌های خویش، مزاحمت‌های گاه‌به‌گاه بنده را در این مدت تحمل کردند.

در ادامه سپاس قلبی خودم را از الطاف مدیرگروه محترم زبان و ادبیات فارسی، جناب آقای دکتر احمد گلی که زحمت داوری این پایان‌نامه را هم متحمل شدند، و نیز از تمام استادانی که در این سه سال، ادب‌چین گلستان معرفتشان بوده‌ام، اعلام می‌کنم.

جا دارد در این قسمت از مهر سرشار همسر سابقم، خانم منیره اکبرپوران، یاد کنم که هم در نوشتن حدود نیمی از این پایان‌نامه، نقش اصلی را برعهده داشت و هم در مدتی که با دشواری‌های نوشتن این مجموعه درگیر بودم، هرچه بدخلقی از من دید، با مهربانی تاب آورد و سعی کرد شرایط را طوری فراهم کند که بتوانم به‌بهترین نحو ممکن، کارم را پیش ببرم.

همچنین باید از تمام دوستان عزیزم که هریک به‌نحوی مرا در این راه مورد تشویق قرار دادند، به‌ویژه آقای محمدمین گودرزی و خانم کژال آقاویسی، تشکر و قدردانی کنم.

برای همگی از درگاه حضرت ختمی مرتبت، آرزوی توفیق روزافزون دارم و خیر دنیا و سعادت آخرت را می‌خواهم.

والحمد لله اولاً و آخراً

محسن صلاحی راد

مهرماه ۱۳۸۹

فهرست مطالب

چکیده	یک
پیش‌گفتار	۱
مقدمه	۳
کتاب‌شناسی توصیفی - انتقادیِ چهل اثر برجسته در زمینه‌ی پژوهش در عرفان اسلامی	۱۶
۱. ارزش میراث صوفیه	۱۷
۲. اندیشه‌های کوانتومی مولانا	۲۰
۳. انسان نورانی در تصوّف ایرانی	۲۴
۴. تاریخ خانقاه در ایران	۲۷
۵. تاریخ عرفان و عارفان ایرانی	۳۱
۶. تشیع و تصوّف	۳۴
۷. تصوّف اسلامی و رابطه‌ی انسان و خدا	۳۹
۸. تصوّف و ادبیات تصوّف	۴۴
۹. تصوّف و سوررئالیسم	۴۹
۱۰. جامه‌ی زهد، خرقه و خرقه‌پوشی	۵۵
۱۱. چهار گزارش از تذکرة الاولیاء عطار	۵۹
۱۲. درآمدی بر آیین تصوّف	۶۳
۱۳. دنباله‌ی جست‌وجو در تصوّف ایران	۶۷
۱۴. سرچشمه‌های عرفان	۷۱
۱۵. سرچشمه‌ی تصوّف در ایران	۷۴
۱۶. سلسله‌های صوفیه‌ی ایران	۷۷
۱۷. سیر عرفان در اسلام	۷۹
۱۸. شعر صوفیانه‌ی فارسی	۸۳

۱۹	صفی‌الدین اردبیلی	۱۸۶
۲۰	صوفیان و ضدصوفیان	۹۰
۲۱	عارف و صوفی چه می‌گویند؟	۹۶
۲۲	عرفان اسلامی	۱۰۲
۲۳	عرفان اسلامی (شرح جامع مصباح‌الشریعه و مفتاح‌الحقیقه)	۱۰۶
۲۴	عرفان اسلامی چیست؟	۱۱۰
۲۵	عرفان عارفان مسلمان	۱۱۴
۲۶	عرفان و شریعت	۱۱۹
۲۷	عرفان و فلسفه	۱۲۳
۲۸	عیسی و مریم در عرفان اسلامی	۱۲۷
۲۹	فرهنگ اصطلاحات عرفان اسلامی	۱۳۰
۳۰	فرهنگ اصطلاحات و تعبیرات عرفانی	۱۳۳
۳۱	قلندریه در تاریخ	۱۳۵
۳۲	کارنامه‌ی تصوّف	۱۴۲
۳۳	کتاب‌شناسی موضوعی زبان و ادبیات فارسی، تصوّف و عرفان	۱۴۶
۳۴	گوهر و صدف عرفان اسلامی	۱۴۸
۳۵	محمی‌الدین ابن‌عربی	۱۵۱
۳۶	مدخلی بر رمزشناسی عرفانی	۱۵۹
۳۷	مکتب عرفانی تبریز	۱۶۳
۳۸	موسیقی و عرفان	۱۶۶
۳۹	میراث تصوّف، مجلد اول	۱۶۹
۴۰	میراث تصوّف، مجلد دوم	۱۷۷
	اختصارات	۱۸۳
	کتاب‌نامه	۱۸۴

چکیده

موضوع این پایان‌نامه همچنان‌که از عنوان بلندش پیداست، گزارشی است انتقادی از موضوع کار و پژوهش چهل کتاب معاصر که در زمینه‌ی عرفان اسلامی به‌روش آکادمیک یا شبه‌آکادمیک، دست به تحقیق و تألیف زده‌اند. تا جایی که نگارنده جسته است، پیش از مجموعه‌ی حاضر، هیچ اثر مستقلی در این زمینه نوشته نشده است و پایان‌نامه‌ی حاضر، اولین گام در راه فراهم آوردن کتاب‌شناسی توصیفی-انتقادی آثار مربوط به عرفان‌پژوهی است و در ضمن آن سعی کرده تا رویکردهای متفاوت پژوهشگران را به این حوزه نشان دهد و احیاناً نقد کند.

کلمات کلیدی: کتاب‌شناسی توصیفی-انتقادی، عرفان اسلامی، عرفان‌پژوهی، پژوهش در تصوف.

پیش‌گفتار

تاریخ فرهنگی ما ایرانیان، از هیچ عنصری به اندازه‌ی عرفان اسلامی متأثر نبوده است و درست به همین دلیل است که پیش از هر نظریه‌پردازی‌ای در مورد فرهنگ ایرانی، باید تکلیف خودمان را با این مقوله مشخص کنیم تا بتوانیم نسبت به سازه‌های ذهنی خود، شناخت بقاعده و عمیقی را به دست آوریم. این شناخت البته مقدمه‌ای خواهد بود برای اخذ مواضع اصیل و کارآمد در برابر موقعیت کنونی ما در جهان انسانی.

برای شناخت هر موضوعی ابتدا باید به کتاب‌هایی که درباره‌ی آن موضوع نوشته شده‌اند، مراجعه کرد؛ اما به‌راستی چگونه می‌توان به این کتاب‌ها دسترسی یافت؟ یک راه ساده البته مراجعه به کتابخانه‌ها و کتابفروشی‌هاست؛ اما اگر در آغاز راه باشیم، چه بسا نتوانیم در این میان سره را از ناسره بشناسیم و زمان زیادی را برای یافتن یک پژوهش اصیل و دقیق از دست بدهیم.

بهترین راه دستیابی به کتاب‌های اصیل و دقیق در هر حوزه، مراجعه به کتاب‌شناسی‌های آن حوزه است که یا به‌صورت نمایه‌ای^۱، یا به‌شکل توصیفی^۲ و یا به‌صورت انتقادی^۳ تدوین می‌شوند. نتیجه‌ای که از این مقدمات بدیهی می‌گیریم، این است که تدوین کتاب‌شناسی معتبر در تمام حوزه‌های پژوهشی بسیار ضروری است و می‌تواند به روند پژوهش در آن حوزه سرعت بخشد و از بسیاری از هزینه‌های اضافی بکاهد و جلوی اتلاف نیروهایی را که می‌توانند به بهتر شدن پژوهش بینجامند، بگیرد.

---

۱. در این نوع کتاب‌شناسی‌ها صرفاً اطلاعات کتاب‌نامه‌ای ذکر می‌شوند

۲. در این نوع، جز اطلاعات کتاب‌نامه‌ای، موضوعات اصلی کتاب نیز تشریح می‌شوند

۳. در این گونه، در ضمن یا در پایان توصیف موضوعات اصلی، به ارزیابی کتاب موردنظر نیز می‌پردازند، همچون

پایان‌نامه‌ی حاضر

متأسفانه در حوزه‌ی عرفان اسلامی، تاکنون کسی به تدوین کتاب‌شناسی اقدام نکرده است و تنها در یک کتاب می‌بینیم که فصلی به معرفی کتاب‌های عرفانی اختصاص داده شده که همچنان‌که در جای دیگر از همین مجموعه خاطر نشان کرده‌ایم^۱، بسیار ناقص است و ابتدایی و به‌هیچ‌عنوان پاسخ‌گوی پژوهشگران این عرصه نیست.

یکی از انگیزه‌های نگارنده از پرداختن به کتاب‌شناسی حاضر همین بوده است که دست‌کم قدمی در راه تدوین کتاب‌شناسی توصیفی-انتقادی در حوزه‌ی عرفان‌پژوهی بردارد که البته مجال اندک او اجازه‌ی پرداختن به همه‌ی پژوهش‌ها را در این زمینه نمی‌داد و سقفی باید تعیین می‌شد که در زمان معین بتواند کارش را به پایان برساند و به همین دلیل، این کتاب‌شناسی قید چهل کتاب را در عنوان خود مطرح کرد. هرچند تعیین این رقم نیز چندان با فرصت محدود، همخوانی نداشت، ولی به هر شکلی بود، نگارنده کوشید این مهم را به سرانجام برساند و اکنون این مجموعه را با همه‌ی کاستی‌ها و نادرستی‌هایش خدمت دوستاران این عرصه تقدیم می‌کند. تا که قبول افتد و چه در نظر آید.

گفتنی است که تمام کتاب‌ها به‌ترتیب الفبایی در این مجموعه معرفی شده‌اند و برای سهولت مراجعه، هم کتاب‌ها را شماره‌بندی کرده‌ایم و هم فهرستی از عناوین آن‌ها را پیش از متن اصلی گنجانده‌ایم. روش معرفی نیز بدین شکل بوده است که ابتدا مشخصات کتاب‌نامه‌ای مدرک موردنظر را آورده‌ایم، سپس به گزارش پیشامتن^۲، متن اصلی و پسامتن^۳ کتاب پرداخته‌ایم، آنگاه در مورد جوانب مختلف مدرک موردنظر، روش کار یا کلیات آن به داوری و ارزیابی نشستیم.

---

۱. رک. پایان‌نامه‌ی حاضر، ش ۳۳، ص ۱۴۶

۲. front matter/ prelims «عبارت است از صفحات اولیه‌ی کتاب که قبل از متن اصلی می‌آیند» مانند فهرست،

پیش‌گفتار و مقدمه. رک. محمدی‌فر، محمدرضا: کالبدشناسی کتاب، ص ۱۴۲

۳. end matter «مطالبی را شامل می‌شود که بلافاصله پس از اتمام متن کتاب می‌آیند» مانند کتاب‌نامه، واژه‌نامه و نمایه.

رک. همان، ص ۱۴۲

مقدمه

موضوع پژوهش کتابها

پژوهش در عرفان اسلامی - ایرانی موضوع پژوهش کتاب‌هایی بوده است که در این پایان‌نامه به معرفی آن‌ها پرداخته‌ایم. در این قسمت اشاره‌ای خواهیم داشت به تاریخ عرفان اسلامی - ایرانی، و برای آن‌که بتوانیم در این اشاره از آنچه بر فرهنگ عرفانی ما گذشته است، نمایی کلی و درعین حال بدیع به خواننده ارائه کنیم، سعی خواهیم کرد از نظریه‌ی آشنایی‌زدایی^۱ و انحراف از نُرم^۲ فرمالیست‌های روس، برای پیش‌برد بحث خود بهره بگیریم.

ویکتور شکلوفسکی^۳ از نخستین نظریه‌پردازان روش فرمالیسم در ادبیات، در مقاله‌ی مهم خود، «هنر همچون فرایند»^۴، به این نکته تصریح می‌کند که «اگر ابژه‌ای چندین بار ادراک شود، بعد از مدتی عمل ادراک از طریق بازشناختن آن ابژه صورت می‌گیرد؛ [بنابراین] می‌دانیم که این ابژه‌ای که در برابر ماست، وجود دارد، اما آن را نمی‌بینیم»^۵. آشنایی‌زدایی بر این مبنا، یعنی «ناآشنا کردن [ابژه‌ها]»^۶ که از طرق مختلف در ادراک ابژه ایجاد دگرگونی می‌کند. این دگرگونی در ادراک ابژه، درواقع انحرافی است از ادراک قاموسی^۷ و بهنجار^۸ آن ابژه که در سطح عموم مورد تفهیم و تفاهم، و تشکیل‌دهنده‌ی هنجار و نُرم عادی ارتباطات است.

1. defamiliarization
2. deviation
3. Viktor V. Chklovski

۴. تودوروف، تزوتان: نظریه‌ی ادبیات، صص ۸۱ - ۱۰۵

۵. همان، ص ۸۹

۶. اسکولز، رابرت: درآمدی بر ساختارگرایی در ادبیات، ص ۱۲۲

7. lexical conception
8. normal conception

در این جا متن مورد بحث ما شکل بندی اجتماعی ای^۱ است که عرفان اسلامی در آن پدید آمده، رشد کرده و سیر خود را از سر گذرانده است.

حال با توجه به این نکته که برای تشخیص شاخص های اصلی نُرْم فرهنگی^۲ در یک متن اجتماعی، بیش از هر چیزی باید به دنبال نهادهای فرهنگی^۳ آن تشکّل اجتماعی بود، اول از همه باید ببینیم کدام نهاد یا نهادها در متن ظهور اسلام که مقدمه ای است برای ظهور عرفان اسلامی، از همه شاخص ترند. وقتی به بستر اجتماعی ظهور اسلام نگاه می کنیم، می بینیم که مهم ترین نهاد فرهنگی در آن، نهاد نیمه سلطنتی قبیله ی قریش است که بازدارنده و صاحب امتیاز نگه داری از بت های کعبه بودند. عیش و نوش و تکیه بر توانایی ها و دارایی های مالی، مهم ترین شاخص فرهنگی این نهاد بود که از طرف عموم مردم مقبول شمرده می شد. البته گاهی صدای اعتراضی هر چند ضعیف و کم تأثیر به گوش می رسید^۴ و زمانی که پیامبر اسلام^ص دین زاهدانه و فقرستای خود را علنی ساخت، اگرچه این اقدام او در درجاتی پایین تر مسبق به سابقه بود (با در نظر گرفتن این حکم مشهور که هیچ پدیده ی اجتماعی ای یک شبه پدیدار نمی گردد)، باز هم در نرم جامعه انقلابی به پا کرد و در برابر ایدئولوژی غالب حاکم بر جامعه قرار گرفت.^۵

رسالت پیامبر^ص که پشتوانه اش وحی از جانب پروردگار بود، در این نرم فرهنگی که توانگری و عیاشی در رأس امور و منتهای آرزوها بود، البته انحرافی آشکار و روبه جلو محسوب می شد و برای همین برای کسانی که نمی توانستند خود را با این نُرْم تطبیق دهند، جذابیت خاصی داشت.

1. social formation

این اصطلاح در واقع معادلی است برای جامعه. «اصطلاح شکل بندی اجتماعی نسبت به اصطلاح آشنای جامعه، تحلیل پیچیده تر و ریشه ای تری به دست می دهد. اصطلاح جامعه غالباً تصور یک توده ی همگون یا گروه سست پیوندی از افراد خودمختار را به ذهن متبادر می کند که کار [تحلیل ریشه ای آن] را ناممکن می کند». رک. بلزی، کاترین: عمل نقد، ص ۱۸

2. cultural norm

3. cultural institutions

۴. مانند صدای اسقف نجرانی قُسن ساعده که از کاهنان عصر جاهلی به شمار می رفت و در بازار مشهور عکاظ به ایراد خطبه می پرداخت و مردم را به عبادت الله و انجام کارهای پسندیده تشویق می کرد. برای مشاهده ی نمونه ای از خطبه های او، رک. الفاخوری، حنا: الموجز فی الادب العربی و تاریخه، ج ۱، ص ۸۱

۵. دکتر زرین کوب در این مورد می نویسد: «تصوف مسلمین بی شک از زهد و پارسایی آغاز شده است و پشمینه پوشی زاهدان قدیم در واقع اعتراضی بوده است بر طرز زندگی آن جماعتی از توانگران که همه عمر در شادخواری و خوشگذرانی به سر می برده اند و همه جامه و خوراک لطیف داشته اند.» ارزش میراث صوفیه، ص ۴۰.

همین بداعت و روحیه‌ی اعتراضی اسلام بود که موجب شد در مدت‌زمان کوتاهی، مردمان بسیاری از گروه‌های مختلف اجتماعی گرد آن جمع شوند و در مقابل، اعتراض‌های بسیاری نیز از جانب نگاهبانان نرم جامعه یا توانگران، متوجه آنان گردد (اعتراض‌های خونینی که پیروان اسلام را وادار به دفاع از موجودیت و عقیده‌ی خود کرد و به جنگ‌های صدر اسلام انجامید و همچون هر انحراف از نرمی که درست هدایت شود و ریشه‌های اعتراضی خود را به‌طور عمیق پیگیری کند، منجر به پیروزی برای مسلمانان شد).

این انحراف از نرم تا وقتی که خود صاحب نهاد فرهنگی شود، همچنان زهد خود را در برابر توانگری به‌عنوان ابزار اعتراضی و پرجوش عرضه می‌کرد. بعد از این‌که احداث مسجد به‌عنوان جایگاه عابدان و زاهدان، به‌ویژه در عهد خلافت اموی، روبه‌افزونی گذاشت، این پدیده‌ی فرهنگی نیز کم‌کم از وضعیت انحرافی و اعتراضی‌اش فاصله گرفت و در کنار توانگری و مال‌اندوزی صاحب‌منصبان کاخ‌نشین، نرم فرهنگی جامعه‌ی اسلامی را تشکیل داد و دیگر کمتر می‌شد در آن، از روحیه‌ی انقلابی نخستین، نشانی یافت.

سیر نزولی روحیه‌ی اعتراضی در نزد زاهدان، انحطاط عملی و فکری علما و فقهای دوران و همراهی روزافزونشان با دربار خلافت، زمینه‌ای شد برای رشد تدریجی پدیده‌ی فرهنگی دیگری^۱ که با این‌که از دل زهد برخاسته بود، به‌خاطر تأکیدش بر ارتباط شخصی با خدا و تمرکز بر شناخت انسان به‌جای شناخت پروردگار^۲، پدیده‌ای نوظهور محسوب می‌شد که در واقع انحرافی از نرم بود و تبعاً اعتراض نرم را به‌دنبال داشت.^۳

---

۱. «در بین عوامل عمده‌ای که در این ایام موجب رواج کار مشایخ صوفیه در بین عامه شد، بدون شک نومیدی و

سرخوردگی از فقها و علمای دنیاجوی عصر بود.» زرین کوب، عبدالحسین: جست‌وجو در تصوف ایران، ص ۱۶۲

۲. به‌تأسی از حدیث «من عرف نفسه فقد عرف ربه»؛ رک. هنجویری، ابوالحسن علی‌بن عثمان: کشف‌المحجوب، ص ۲۹۷.

البته در حدیث بودن این عبارت معروف کمی تردید وجود دارد و برخی نیز آن را به امام علی^ع نسبت داده‌اند. رک.

همان، توضیحات مصحح کتاب، ص ۸۰۴

۳. نمونه‌های فراوانی را می‌توان برشمرد که علما و فقها و زاهدان با پشتیبانی خلفا بر ضد اهل تصوف شوریده‌اند، مانند این روایت از زندگی بایزید بسطامی: «قبول و شهرت او علما را بر ضد وی برانگیخت و می‌گویند فقهای بسطام هفت بار وی را از شهر نفی بلد کردند.» (زرین کوب، عبدالحسین: جست‌وجو در تصوف ایران، ص ۳۸؛ و نیز رک. عطار، فریدالدین محمدبن ابراهیم: تذکرة‌الاولیاء، ص ۱۸۷) و نیز ماجرای بر دار کردن حلاج که از نظر جمع آمدن تمام نهادهای فرهنگی و سیاسی در برابر این چهره‌ی انقلابی و درعین حال مبهم تاریخ تصوف، بسیار قابل توجه

این پدیده‌ی نوظهور نیز که به تصوف مشهور بود، خود با گذشت ایام، رفته‌رفته حالت اعتراضی نخستین را از دست داد و در نرم و در کنار زهد و توانگری جا گرفت، چنان‌که برای خود نهادی یافت به نام «خانقاه» و «رباط» و «زاویه» که رفته‌رفته در کنار مسجد و دربار خلافت، نهادی قدرتمند و مقبول در نزد عموم محسوب می‌شد.^۱

اگرچه هنوز در دل این جریان فرهنگی، هر چند وقت یک بار، کسانی در تلاش بودند تا چهره و وجهی نو برای آن بیابند و آن را تازه و تر نگاه دارند، باز هم گذشت ایام و عادت عمومی به صدای این گروه و مخصوصاً تلاش‌هایی که عده‌ای در راه علمی کردن و توصیف نظری این جریان در پیش گرفتند، این جریان را از حرکت و جذابیت انداخت و کهنه کرد و طولی نکشید که بیشتر خانقاهیان آلت دست درباریان قرار گرفتند (البته این حکم وجه غالب را در نظر دارد و شامل استثناها و اقلیت نوپرداز در دل این جریان نمی‌شود که کمتر در شکل گروه بودند و بیشتر براساس شخص‌ها رده‌بندی می‌شوند).
زمانش رسیده بود که کم‌کم صدای دیگری از دل صداهای پیشین برخیزد که در مقابل آن‌ها قرار گیرد و انحرافی در نرم سه‌وجهی توانگری و زهد و تصوف ایجاد کند. این صدا، صدای «رند» بود که از زمان سنایی کم‌کم برخلاف رسم جامعه که در آن رند چهره‌ای منفی داشت، با ویژگی‌های «انسان برتر» مطرح شد و سیر صعودی خود را در شعر عطار و خواجه و سلمان و چند شاعر دیگر ادامه داد تا این‌که در شعر حافظ چهره‌ی مطلوب و کمال خود را به‌تمامی بازتاباند.^۲

است. (رک. زرین کوب، عبدالحسین: جست‌وجو در تصوف ایران، صص ۱۳۱ - ۱۵۰، و نیز رک. عطار، فریدالدین محمدبن ابراهیم: تذکره‌الاولیاء، صص ۵۷۱ - ۵۸۱)

۱. دکتر زرین کوب از قول ابن جبیر اندلسی، سیاح معروف، می‌نویسد: «در اواخر قرن ششم صوفیه در خوانق [= خانقاه‌ها] به کلی از اندوه معیشت فارغ بودند و مثل پادشاهان در آسایش و نعمت به‌سر می‌بردند و نعیم بهشت را هم در این دنیا می‌چشیدند.» (زرین کوب، عبدالحسین: جست‌وجو در تصوف ایران، ص ۱۶۲). در این روایت هم به‌خوبی می‌توان دید که بعد از آن‌که جنبش اعتراضی تصوف به نرم بدل شد، دیگر خصوصیات اعتراضی خود را کم‌کم از دست داد و رنگ نهادهای دیگری از این نرم را نیز پذیرفت که در این روایت رنگ عیش و توانگری مشهود است.

۲. در شعر سنایی هر دو چهره نمود یافته‌اند؛ برای چهره‌ی منفی رند در شعر سنایی این بیت قابل یادآوری است:
عشق دنیا کافری باشد که شرط مؤمن است / صحن بازی جای رندان را به زندان داشتن

(رک. شفیعی کدکنی، محمدرضا: تازیانه‌های سلوک، ص ۱۷۳، و نیز توضیحات آن در ص ۴۲۲)

و برای چهره‌ی مثبت رند در شعر سنایی بیت زیر را می‌توان مثال آورد:

هرچه اسباب است، آتش در زن و خرم نشین / رندی و ناداشتی به روز رستاخیز را

(رک. شفیعی کدکنی، محمدرضا: در اقلیم روشنایی، ص ۱۲)

بعد از حافظ عرفان اسلامی دیگر کمتر دچار انحراف از نرم شد؛ دلیل اصلی این رکود و انحطاط را باید در زمینه‌هایی جست که خود نرم در اختیار معترضان قرار می‌دهد. اگر در زمان پیامبر^ص برجسته کردن یک گروه اجتماعی مغفول و مظلوم به اسم زاهدان و فقرا و دگرگون کردن ثنویت ارزشی ثروت/ فقر به فقر/ ثروت توانست در رگ‌های نرم فرهنگی پیشین، خون جدیدی روانه کند، اگر تصوف در برابر قرائت رسمی و قدرت‌مدارانه‌ی فقهای اهل سنت و خلافت‌های ظلم‌محور اموی و عباسی، ارتباط شخصی با خدا را مطرح کرد و توانست نیروی جدیدی به ایمان مردم اعطا کند، اگر «رند» حافظ توانست با روحیه‌ی ملامتی خود با هر گونه جمود و بنیادگرایی مبارزه کند، همه به‌خاطر این بود که در واقع خود نرم این امکان را برای این جریان‌ها فراهم می‌کرد. هیچ سیستمی را نمی‌توان شالوده‌شکنی کرد مگر از طریق برجسته کردن عناصر مرکزگریزی که در کنار عناصر مرکزگرای تعبیه در خود آن سیستم وجود دارند.

جالب این‌جاست که «رند» حافظ از آن‌جا که هرگز نتوانست از خود نهاد قدرت فرهنگی داشته باشد و به‌خاطر فاصله‌ای که رندهای دیگر در سطح جامعه با او داشتند، تا استیلا‌ی مشروطه و یا از یک زاویه‌ی دیگر، حتی تاکنون، خود را به‌عنوان معترضی جاویدان مطرح کرده است و هرگز وجود عینی نیافته که به ابتدال تکرار و عادت گرفتار شود. این بود نمایی کلی و متفاوت از آنچه بر عرفان اسلامی و ایرانی، در وجه تاریخی‌اش گذشته است.

نحوه‌ی گزینش کتاب‌ها

بازمی‌گردیم به روش کارمان در این مجموعه و پیش از دیگر مباحث به نحوه‌ی گزینش کتاب‌هایی می‌پردازیم که در این وجیزه معرفی شده‌اند.

از آنجا که حتی به‌صورت نمایه‌ای، کتاب‌شناسی‌ای برای عرفان‌پژوهی وجود نداشت، نگارنده ناگزیر از مراجعه به استادان و کتاب‌خانه‌ها و کتابفروشی‌ها بود تا بتواند فهرستی از کتاب‌هایی که در این زمینه نوشته شده بودند، تهیه کند.

بعد از این کار، نگارنده فهرستی در دست داشت که شامل حدود شصت‌وهفت عنوان کتاب می‌شد و اکنون می‌توانست چهل عنوان موردنظر خود را از آن میان انتخاب کند و معرفی نماید، البته با در نظر گرفتن شرایطی که اعتبار مدرک، سهولت وصول، کلی بودن مباحث، تنوع رویکردها و توجه به منطقه‌ی جغرافیایی زادگاه نگارنده از جمله‌ی آن‌ها بود.

رویکردهای پژوهشی کتاب‌ها

همچنان‌که در بالا گفتیم، یکی از شروط گزینش کتاب‌ها را بر تنوع رویکردهای پژوهشی آن‌ها گذاشتیم تا در نهایت بتوانیم ابعاد کوچکی ارائه کنیم از آنچه بر این عرصه (عرصه‌ی عرفان‌پژوهی) حاکم بوده است.

اکنون تلاش خواهیم کرد کتاب‌های معرفی‌شده را در زیر چند رویکرد دانش‌شناختی دسته‌بندی کنیم، البته با در نظر داشتن این نکته که برخی از کتاب‌ها همزمان در چند دسته قرار می‌گیرند. در زیر ابتدا تعریف مختصری از رویکرد موردنظر به‌دست داده‌ایم و سپس به برشمردن کتاب‌هایی از پایان‌نامه‌ی حاضر پرداخته‌ایم که با آن رویکرد به عرفان اسلامی پرداخته‌اند.

○ ادبی. مقصود از این رویکرد، آن است که به تاریخ و ویژگی‌های ادبی عرفان اسلامی توجه نشان داده باشد:

- ارزش میراث صوفیه
- تصوّف و ادبیات تصوّف
- تصوّف و سوررئالیسم
- چهار گزارش از تذکرة الاولیاء عطار
- شعر صوفیانه‌ی فارسی
- عرفان عارفان مسلمان
- عیسی و مریم در عرفان اسلامی
- قلندریه در تاریخ
- میراث تصوّف، مجلد دوم

○ تاریخی. منظور از این رویکرد، آن است که پژوهشگری به عرفان از وجه تاریخی نگریسته و آن را در بستر تاریخی‌اش مورد بحث قرار داده باشد، چنان‌که در نهایت شمایی از وضعیت عرفان اسلامی را در محدوده‌ی تاریخی موردنظرش در پژوهش خود عرضه کرده باشد:

- ارزش میراث صوفیه
- تاریخ خانقاه در ایران

- تاریخ عرفان و عارفان ایرانی
- تشیع و تصوف
- تصوف اسلامی و رابطه‌ی انسان و خدا
- تصوف و ادبیات تصوف
- دنباله‌ی جست‌وجو در تصوف ایران
- سرچشمه‌های عرفان
- سرچشمه‌های تصوف در ایران
- سلسله‌های صوفیه‌ی ایران
- سیر عرفان در اسلام
- صفی‌الدین اردبیلی
- صوفیان و ضدصوفیان
- عارف و صوفی چه می‌گویند؟
- عرفان اسلامی چیست؟
- عرفان عارفان مسلمان
- قلندریه در تاریخ
- کارنامه‌ی تصوف
- محی‌الدین ابن عربی
- مکتب عرفانی تبریز
- میراث تصوف، مجلد اول

○ تطبیقی. مقصود رویکردی است که به دنبال تدقیق در شباهت‌ها و تفاوت‌های عرفان اسلامی با یک مکتب ادبی، فلسفی، فقهی، کلامی یا یک جنبش اجتماعی و علمی باشد و احیاناً به نقد و جرح عرفان، از دید طرف مقابل بحث، پردازد:

- ارزش میراث صوفیه
- اندیشه‌های کوانتومی مولانا
- انسان نورانی در تصوف ایرانی
- تشیع و تصوف

- تصوّف اسلامی و رابطه‌ی انسان و خدا
- تصوّف و سوررئالیسم
- درآمدی بر آیین تصوّف
- دنباله‌ی جست‌وجو در تصوّف ایران
- سیر عرفان در اسلام
- عارف و صوفی چه می‌گویند؟
- عرفان اسلامی
- عرفان اسلامی چیست؟
- عرفان و شریعت
- عرفان و فلسفه
- کارنامه‌ی تصوّف
- محی‌الدین ابن عربی
- میراث تصوّف، مجلد اول

○ جغرافیایی. به رویکردی اطلاق می‌کنیم که در آن عرفان اسلامی را با توجه به یک منطقه‌ی جغرافیایی خاص، مورد پژوهش قرار داده باشد:

- صفی‌الدین اردبیلی
- مکتب عرفانی تبریز
- میراث تصوّف، مجلد اول

○ چهره‌محور. مقصود رویکردی است که در آن یک چهره‌ی عرفانی محور پژوهش‌ها قرار می‌گیرد و از زندگی‌نامه‌ی آن شخص تا آثار و آرای او را بررسی می‌کند:

- اندیشه‌های کوانتومی مولانا
- صفی‌الدین اردبیلی
- محی‌الدین ابن عربی
- میراث تصوّف، مجلد دوم

○ روانشناختی. منظور رویکردی است که آموزه‌های روان‌شناسانی چون یونگ و فروید را پایه‌ی

مباحث خویش قرار داده یا با روشی مشابه آنان به تحلیل روانیِ مورد خاصی پردازد:

- عارف و صوفی چه می‌گویند؟
- مدخلی بر رمزشناسی عرفانی

○ زندگی‌نامه‌ای. منظور رویکردی است که در آن زندگی‌نامه‌ی عارفان نوشته شده باشد:

- تاریخ عرفان و عارفان ایرانی
- سرچشمه‌های تصوّف در ایران
- صفی‌الدین اردبیلی
- صوفیان و ضدصوفیان
- محی‌الدین ابن عربی
- میراث تصوّف، مجلد اول
- میراث تصوّف، مجلد دوم

○ مرجعی. منظورمان رویکردی است که در پی دسته‌بندی کردن اصطلاحات، منابع و فرقه‌های

عرفانی به شکل مرجع بوده است:

- تصوّف و ادبیات تصوّف
- جامه‌ی زهد، خرقه و خرقه‌پوشی
- سیر عرفان در اسلام
- فرهنگ اصطلاحات عرفان اسلامی
- فرهنگ اصطلاحات و تعبیرات عرفانی
- کتاب‌شناسی موضوعی زبان و ادبیات فارسی، تصوّف و عرفان

○ معاصر. مقصود رویکردی است که در ذات خود تاریخی است، اما محدوده‌ی تاریخی‌اش را

تاریخ معاصر و جریان‌های اخیر در عرفان اسلامی تعریف کرده است:

- دنباله‌ی جست‌وجو در تصوّف ایران
- سلسله‌های صوفیه‌ی ایران

- صوفیان و ضدصوفیان
- عرفان اسلامی چیست؟
- میراث تصوّف، مجلد اول
- میراث تصوّف، مجلد دوم

○ معاشناختی. به رویکردی اطلاق کرده‌ایم که کوشش خود را وقف دریافت معانی آشکار و پنهان

عرفان اسلامی کرده باشد:

- ارزش میراث صوفیه
- تصوّف اسلامی و رابطه‌ی انسان و خدا
- چهار گزارش از تذکرة الاولیاء عطار
- سیر عرفان در اسلام
- عارف و صوفی چه می‌گویند؟
- عرفان اسلامی
- عرفان اسلامی (شرح جامع مصباح الشریعه و مفتاح الحقیقه)
- عرفان اسلامی چیست؟
- عرفان عارفان مسلمان
- عرفان و شریعت
- عرفان و فلسفه
- فرهنگ اصطلاحات و تعبیرات عرفانی
- قلندریه در تاریخ
- کارنامه‌ی تصوّف
- گوهر و صدفِ عرفان اسلامی
- محی‌الدین ابن عربی
- مدخلی بر رمزشناسی عرفانی
- میراث تصوّف، مجلد اول
- میراث تصوّف، مجلد دوم

○ موردی. به رویکردی اطلاق می‌کنیم که در پژوهش خود یک مورد به‌خصوص از اندیشه‌ها، ویژگی‌ها یا عوارض و لوازم عارفان را مدنظر قرار داده باشد:

- تاریخ خانقاه در ایران
- تصوّف اسلامی و رابطه‌ی انسان و خدا
- جامه‌ی زهد، خرقه و خرقه‌پوشی
- عیسی و مریم در عرفان اسلامی
- قلندرّیه در تاریخ
- موسیقی و عرفان
- میراث تصوّف، مجلد اول
- میراث تصوّف، مجلد دوم

چه رویکردهایی در عرفان پژوهی مغفول واقع شده؟

با این‌که تاکنون اطلاعات بسیار ذی‌قیمتی از عرفان اسلامی به‌دست آورده‌ایم، ولی همچنان می‌توانیم از رویکردهایی نام ببریم که اگر پژوهشگران آن‌ها را در تحقیقاتشان به‌کار بندند، اطلاعات شگفت دیگری نیز حاصل می‌شوند که می‌توانند این حوزه را پربارتر کنند و به این حوزه از علوم انسانی، روح تازه‌ای بخشند. برای نمونه می‌توانیم به رویکردی اشاره کنیم که در همین مقدمه با کمک آن به تحلیل نظام‌مند تاریخ عرفان اسلامی پرداختیم و می‌توانیم آن را رویکرد فرمالیستی به تاریخ عرفان اسلامی بخوانیم.

نمونه‌ی دیگر از این رویکردهای مغفول‌واقع‌شده، رویکرد روانکاوانه است. همین‌جا خاطر نشان می‌کنیم که این رویکرد اساساً هیچ نسبتی با رویکرد روان‌شناختی ندارد^۱ و در واقع به تحلیل تاریخ‌مند روان انسان می‌پردازد و در چندین شاخه دنبال می‌شود که از مهم‌ترین آن‌ها می‌توان شاخه‌ی روانکاوی ژاک لکان^۲ را نام برد که بنیان روانکاوی‌اش را بر «ساحت رمز و اشارت» انسان و نحوه‌ی شکل‌گیری من نفسانی در «مرحله‌ی آینه‌ای» نهاده است. بحث دقیق‌تر در این مورد البته مجال

---

۱. به‌طور خلاصه یادآوری می‌کنم که روان‌شناسی، رویکردی ابژکتیو و همزمانی به مشکلات روانی انسان دارد و این البته با رویکرد درزمانی و سوژکتیو روانکاوی که برای مشکلات هر شخص، سرگذشتی قائل است، از اساس فرق دارد. برای کسب اطلاعات بیشتر، رک. کلرو، ژان‌پیر: *واژگان لکان*، مقدمه‌ی مترجم، صص ۳ - ۴.

2. Jacques Lacan (1901 - 1981)

فراخ‌تر می‌طلبد، فقط اشاره‌وار به یک نمونه می‌پردازیم که برمی‌گردد به بررسی تطبیقی مرحله‌ی آینه‌ای در روانکاوی لکان و مرحله‌ی آینه‌ای در منطق‌الطیر عطار.

طبق نظریه‌ی لکان، کودک در آغاز در یک هم‌آمیختگی نخستی با مادر و هستی به‌سر می‌برد، چندان که مرزی میان خود و «دیگری» نمی‌بیند و در گونه‌ای وحدانیت با وجود سیر می‌کند.^۱ «کودک در آغاز [پراکنده و پخش] است (یک انسان کوچک و شبیه به تخم‌مرغ شکسته‌ای که بدون هر گونه مانعی در کلیه‌ی جهات پخش شده باشد...)». کودک نه مفهومی از هویت دارد، نه راهی برای درک خود به‌مثابه‌ی چیزی یگانه و متمایز از «دیگری» که نسبت به او خارجی است؛ اما کودک در مرحله‌ی آینه‌ای تکامل خود، خود را در آینه [با یک اشتباه محاسباتی مغرضانه و نارسیسیک^۲] به‌مثابه‌ی واحدی مجزاً از جهان خارج بازمی‌شناسد^۳ و این آغاز روند شکل‌گیری تمایز «من» و «تو» و راه ورود کودک به جهان نمادین و اجتماعی است. به این طریق، کودک خود را باور می‌کند و هویت می‌یابد.

در منطق‌الطیر عطار، آن‌جا که سی مرغ به محضر سیمرغ می‌رسند، بعد از اصرار و دوام ایشان در عشق خویش، آنان را به «مسند قربت»^۴ هدایت می‌کنند که در آن‌جا نخست گمان می‌کنند با سیمرغ روبه‌رو شده‌اند اما:

چون نگه کردند آن سی مرغ زود   بی‌شک این سی مرغ آن سیمرغ بود...^۵
و چون از این مسئله متحیر و درمانده می‌شوند،^۶ از حضرت، «کشف این سر»^۷ می‌خواهند:

بی‌زفان^۸ آمد از آن حضرت خطاب   کآینه‌ست این حضرت چون آفتاب
هر که آید خویشتن بیند در او   جان و تن، هم جان و تن بیند در او
چون شما سی مرغ این‌جا آمدید   سی درین آینه پیدا آمدید...

۱. رک. همان، ذیل مدخل «غیر بزرگ»؛ همچنین رک. صلاحی راد، محسن: «مشکل تقطیع غفلت»

۲. داخل گروه افزوده از: موللی، کرامت: مبانی روانکاوی فروید - لکان، ص ۱۲۴

۳. بلزی، کاترین: عمل نقد، ص ۸۶؛ همچنین رک. احمدی، بابک: ساختار و هرمونوتیک، صص ۴۵ - ۴۶

۴. عطار، فریدالدین محمدبن ابراهیم: منطق‌الطیر، ص ۴۲۵، ب ۴۲۲۸

۵. همان، ص ۴۲۶، ب ۴۲۶۰ - ۴۲۶۹

۶. همان‌جا، ب ۴۲۷۰

۷. همان، ص ۴۲۷، ب ۴۲۷۲

۸. بی‌زبان، با زبانی که زبان نیست (عطار برای تصویر کردن عالمی که سی مرغ در آن‌اند و نیز برای رعایت تنزیه سیمرغ از ویژگی‌های این‌جهانی، از پارادوکس در این بیت و بیت‌های مشابه بهره گرفته است)